

Бакуменко О. О.

Національний транспортний університет

ПРОЦЕС ГРАМАТИКАЛІЗАЦІЇ В ДІЄСЛОВАХ ІЗ ВІДОКРЕМЛЮВАНИМ ПРЕФІКСОМ AUF- У НІМЕЦЬКІЙ МОВІ XVI СТ.

Стаття присвячена дослідженню процесу граматикизації в дієсловах із відокремлюваним префіксом auf- у німецькій мові XVI ст. У синхронічних студіях немає однозначного трактування дієслів із відокремлюваними елементами в німецькій мові, які визначають як складні слова, префіксальні дієслова, фраземи, розглядають як одиниці синтаксичного рівня через властивість першого елемента відокремлюватися та займати позицію в кінці простого або головного речення. Для подолання неоднозначності ці дієслова слід досліджувати на більш ранніх етапах розвитку німецької мови.

Становлення дієслів із відокремлюваними префіксами відбувається за участі граматикизації. Дослідження особливостей граматикизації дієслів із відокремлюваним префіксом auf- у німецькій мові XVI ст. дозволило нам виявити зміни в семантиці й побудові цих мовних одиниць. За допомогою застосування критерію подібності значення обох частин дієслів із відокремлюваними префіксами й слів, від яких вони походять, визначено зміни, які відбулися у всій конструкції, та встановлено статус першого елемента. З'ясовано, що такі дієслова є складними словами, якщо auf- зберігає локативну семантику. Набуваючи абстрактнішого значення, auf- перетворюється на префікс. Більшість досліджених дієслів займають проміжне місце між складними словами й префіксальними утвореннями. Встановлено, що граматичне значення розвинулося на основі префіксів зі значенням «інтенсивності виконання дії або її здійснення в повному обсязі». Твірні основи дієслів із префіксами, які мають граматичне значення, зберегла свою первинну семантику. Процес граматикизації відбувається повільно. Доказом цього є також випадки роз'єднаності auf- від дієслова в контактній позиції в німецькій мові XVI ст., що є нетиповим для сучасної німецької мови. Розвиток граматичного значення в auf- ускладнює також ідіоматизація твірної основи.

Ключові слова: граматикизація, відокремлюваний префікс auf-, складні слова, префіксальні утворення, граматичне значення, ідіоматизація твірної основи.

Постановка проблеми. Еволюція мовних одиниць відбувається нерівномірно, що приводить до існування в мові явищ, які привертають увагу лінгвістів суперечливим характером своїх властивостей. Прикладом цього є дієслова з відокремлюваним елементом прислівниково-прийменникового походження в німецькій мові, які в науковій літературі отримали низку дефініцій: дієслова з партиклями [15], напівафіксами [5], власне префіксальні дієслова [10], складені слова [1] тощо. Неоднозначне трактування цих мовних одиниць зумовлено тим, що «останнім часом основна увага в лінгвістичних розвідках сфокусована на синхронічному описі явищ і процесів <...>», як справедливо зауважує Л. В. Щигло [6, с. 181]. Однак застосування суто синхронічного підходу в таких випадках не дає можливості зрозуміти природу мовних одиниць, які перебувають на проміжному етапі свого розвитку. Тож

грунтовне вивчення цих дієслів потребує їхнього дослідження на більш ранніх етапах розвитку німецької мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дієслова з відокремлюваним елементом прислівниково-прийменникового походження вчені визначають як «нестійкі композити» [20, с. 5, 33], дієслова з префіксами [10], напівафіксами [15], фраземи [17], фразеологічні словосполучення [2] тощо. Деякі лінгвісти відносять їх до синтаксичних утворень через властивість першого елемента відокремлюватися та займати позицію в кінці речення: *Die Schüler schreiben den Satz auf*.

Можливість роз'єднання частин дієслів у контактній позиції за допомогою частки *zu* чи префікса *ge-* також слугувала аргументом їхньої приналежності до синтаксичного мовного рівня: *Die Schüler haben den Satz aufgeschrieben. Der Satz ist aufzuschreiben* [22, с. 8–9].

Й. Целлер визначав ці дієслова як синтаксичні утворення, хоча відношення між дієсловом і відокремлюваним елементом науковець порівнював із таким, що є типовим для твірної основи й зв'язаної афіксальної морфеми, яка може містити інформацію про категорію всього похідного слова й характер структурного зв'язку між двома складниками. Завдяки своїй структурній конфігурації, зафіксованій на рівні лексичної форми, дієслова з відокремлюваними елементами можуть одночасно поводитися і як синтаксичні сполучення, і як слова [27, с. 200–203].

На думку В. Штернефельда, дієслова з дистантним розташуванням складників не можна вважати абсолютно синтаксичним явищем. Відокремлювана частина утворює з дієсловом одне ціле, однак певний елемент може приєднуватися до вершини й у морфології. Така властивість притаманна, наприклад, зв'язаним препозитивним морфемам [26, с. 329–332].

І. Є. Анічков стверджував, що такі дієслова займають проміжне місце між словосполученнями, з якими вони схожі за побудовою та походять від них, і складними словами. На відміну від останніх, до складу досліджуваних дієслів входять не морфеми, а слова. Такі мовні одиниці науковець назвав складеними словами [1, с. 155–159]. В. П. Недеялков стверджує, що дієслова з відокремлюваним першим елементом, що співвідноситься з прийменником, за способом творення форм належать до змішаного способу. Їм властиві риси як складених слів, так і похідних [4, с. 276–277].

М. Д. Степанова зазначила такі риси відокремлюваного елемента, назвавши його напівافیксом:

- формальний збіг з основою вільного кореня;
- етимологічний зв'язок зі словом, від якого походить;
- збільшення продуктивності;
- семантична схожість зі словом, від якого утворився напівافیкс, згідно з більшим чи меншим ступенем переосмислення [5, с. 529].

Зазначені властивості свідчать про те, що напівافیкси становлять проміжний варіант між частиною складного слова й афіксами. Тож поняття «напівافیкс» є ще одним доказом того, що дієслова з відокремлюваним елементом прислівниково-прийменникового походження мають розглядатися як мовні одиниці, становлення яких триває й донині. А вивчення цього явища в німецькій мові XVI ст. уможливило детальний розгляд особливостей його розвитку, оскільки в цей час виявлено конструкції, типові для сучасності, й такі, що вживалися в мові на попередніх етапах.

Суперечливим є також питання щодо процесів, які беруть участь у творенні дериваційних афіксів. К. Леман вважає, що формування дієслівних префіксів є словотворенням [18, с. 90–91]. Проте в німецькій мові граматичні показники множини іменників розвинулися саме з дериваційних суфіксів [3, с. 90–93]. Таким чином, під час формування словотвірних морфем лексикалізація може перейти в граматикалізацію. Для того, щоб набути рис грамеми, афікс має зазнати більшої абстрактивізації. У процесі розвитку граматичне значення (далі – ГЗ), яке набув афікс, може стати абстрактнішим, ніж попереднє.

У становленні дієслів із відокремлюваними префіксами беруть участь лексикалізація та граматикалізація. На користь цього твердження свідчать випадки формування ГЗ у деяких випадках у перших прислівниково-прийменникових елементах цих утворень.

Постановка завдання. Мета статті – виявити зміни в семантиці й побудові дієслів із відокремлюваним префіксом *auf-* у німецькій мові XVI ст., досліджуючи перебіг процесу граматикалізації таких мовних одиниць.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання відповідних завдань:

- проаналізувати зміни в локативній семантиці елемента *auf-* у німецьких дієсловах XVI ст.;
- встановити взаємозв'язок між значенням *auf-* і словотвірним статусом таких дієслів;
- простежити особливості формування граматичного значення в префіксі *auf-* у німецьких дієсловах XVI ст.;
- з'ясувати специфіку побудови дієслів із відокремлюваним префіксом *auf-* у німецькій мові XVI ст.

Виклад основного матеріалу. У давньоверхньонімецькій і середньовісньонімецькій мові слово *īf* вживалося як прислівник і прийменник і мало значення «вгору», «вперед» [16, с. 29; 19, с. 241; 21, с. 58]. Саме таку семантику елемент *auf-* успадкував у XVI ст. від цих мовних одиниць. Однак у процесі розвитку *auf-* поступово втрачає первинне значення. У результаті вживання дієслова, від якого залежить *auf-*, із суб'єктами й об'єктами, які позначають абстрактні поняття, у відокремлюваному елементі виникають певні зміни. У ньому можуть навіть співіснувати декілька значень, об'єднаних в одне ціле. Тому вивчення семантики дієслова й *auf-* потребує встановлення, наскільки змінилися первинні значення елемента прислівниково-прийменникового походження та твірної основи. Для з'ясування типу

словотворення, до якого належать ці мовні одиниці, до кожного випадку їхнього вживання застосовано критерій подібності значення [13, с. 37]. Таким чином визначаємо характер зв'язку відокремлюваного елемента й слова, від якого він утворився.

Під час аналізу виявлено, що, виражаючи «рух вгору», auf- зазвичай є композитом (1). У випадку, коли auf- вказує на «рух вперед, за кимось або один за одним», конструкція перебуває на етапі перетворення на префіксальне дієслово (2):

(1) *Der Arzt reckt ihn in der Zangen auf und spricht <...>* [25].

(2) **Der Einsiedel:**

Ein folck gem andern wirt vffston,

Ouch ein rych wider das ander sträben [11, с. 1054–1055].

У дієслові *aufrecken* (1) auf- передає лише «рух вгору». Твірна основа зберегла семантичний зв'язок із дієсловом *recken* [9, с. 578]. В утворенні *aufstehen* (2) auf-, окрім «руху вперед», містить також «інтенсивність дії», отже є напівідиомою, як і *stehen* [21, с. 844].

До композитів належать конструкції, в яких auf- позначає «розміщення чогось на чомусь або напрямком згори донизу» (3):

(3) **Mann:** *Die Bruch die will ich da aufhenken,*

darnach die Hälmllein ziehn vorab,

wer unter uns den Vorstreich hab [24].

Дієслово *aufhenken* (3) є складним словом, оскільки обидва складники співвідносяться з мовними одиницями, від яких утворилися [21, с. 387, 401].

Auf- може виражати «нав'язування, доручення комусь чогось»:

(4) **Prodigus:** *Ich weis was ich thun wil, Ich wil jhne erst mit guten Worten anreden, Wil dann das nicht helfen, wil ich jhn bedrewen, Entlich, wil ich jhme Drey Fragen auff geben, Was aber das für Fragen sein sollen, darauff wil ich noch dencken <...>* [7, с. 492].

У конструкції *aufgeben* (4) auf- передає напрямок дії на особу, а твірна основа (*geben*) ідіоматизувалася [21, с. 62]. Обидві частини цього утворення в контактній позиції написані окремо, що є нетиповим для сучасної німецької мови.

Елемент прислівниково-прийменникового походження auf- може позначати «відкриття, роз'єднання чогось». У такому разі він здебільшого є напівідиоматичним, отже тяжіє до того, щоб набути статусу префікса:

(5) **Nickel, ein fränckischer Bawr:** *<...> Dann es hoat sich zugetragen, das ein luhser Schielm aus der Stoadt mir meine Laden hoat auffgebrochen, vnd*

alle mein Gezeug vnd Gerehte, vnd woas ich sust vor Geldt hoa darein gehett, herausser gestulen, vnd wie ichs bin inne worden, bin ich jhme rüsch nachgeluffen, vnd hoab jhn erhasschet, das er noch ein theil Gezeugs bey jhm gehett hoat, da hoab ich jhnen flugs lossen einstecken <...> [8, с. 141].

У дієслові *auffbrechen* (5) auf- містить значення «напрямку дії вгору», її «інтенсивності» й «повного охоплення нею об'єкта», що передбачає «результат», зокрема зламування замка, проникнення злодія в крамницю та крадіжки інструментів і цінних речей. На результаті дії також наголошено за допомогою часової форми перфекта. Мотивувальне слово (*brechen*) у такому контексті є метонімією (перенесення із частини на ціле). Тож уся дієслівна конструкція – напівідиоматична.

Auf- може виражати «інтенсивність або здійснення дії в повному обсязі, що зумовить виникнення відповідних наслідків». Конструкції з такою семантикою auf- перебувають на етапі перетворення зі складних дієслів на префіксальні:

(6) **Johan Clant:** *So höre ick wal, so wilt jey mey so lonen als dat jeger die olden hund wie dat nit mehr fort kondt, hengt he en up, so wil jey mey ock dohn laten* [8, с. 31].

У дієслові *aufhengen* елемент auf- є напівідиомою, оскільки вказує на «рух згори донизу» й «виконання дії до кінця», що спричиняє знищення особи. Твірна основа (*hengen*) зберегла первинне значення [21, с. 387].

Відокремлювана частина auf- може позначати також «зміну стану» (7), «початок дії» (8), її «завершення» (9), «результат» (10):

(7) **Cleophas vnd Beysitzer des Gerichts stehen auff, vnd treten etwas beyseite** [8, с. 123].

(8) **Hans Pfriem:**

Den besten Rath den hab ich funden,

Juch, juch, pfeiff auff, mach mir ein Tantz,

Alle Feind hab ich erleget gantz <...> [14, с. 72].

(9) **Helchias:** *Liebe tochter / hör ytz auff vom klagn*

Dann wir wollen got dein not fürtragen

Der on zweyffel dir wirt helfen aus <...> [23, Actus III Scena IV].

(10) **Susanna:** *Ja liebes kind / sey frum / so wirst drein kumen*

Yhr meyde secht / und räumt fein auff im hause <...> [23, Actus II Scena III].

У конструкції *aufstehen* (7) відокремлюваний елемент auf- передає «рух вгору» й «зміну стану», тобто є напівідиомою. Твірна основа (*stehen*) має прозору семантику. Префікс auf- виражає «початок дії» в утворенні *auffpfeiffen* (8). У мотивуваль-

ному слові (*pfeifen*) помітно первинну семантику. Дієслово *aufhören* (9) є повною ідіомою, оскільки в ньому обидва складники втратили зв'язок із мовними одиницями, від яких вони походять (*auf* – «вгору» або «вперед» – і *hören*). Відокремлюваний елемент *auf-* в *auffräumen* (10) є ідіомою та позначає «результат дії», після виконання якої в домі буде чисто. Другий складник *räumen* співвідноситься зі словом, від якого утворився [12, с. 699; 21, с. 64, 66, 646, 844].

Проаналізовані приклади засвідчили, що у німецькій мові XVI століття 19,4 % дієслів з *auf-* належать до композитів, 32% – до префіксальних утворень, 48,6% займають проміжну позицію між цими двома типами словотворення. Елемент *auf-* складних дієслів, як правило, виражає «розміщення чогось на чомусь або напрямок згори донизу» й «напрямок руху вгору». *Auf-* тяжіє до перетворення на префікс, позначаючи «рух вперед, за кимось або один за одним», «зміну стану», «відкриття, роз'єднання чогось». З виникненням в *auf-* значення «інтенсивності виконання дії або її здійснення в повному обсязі» цей елемент поступово стає префіксом. В елементі *auf-* така семантика може також співіснувати з «результатом». До префіксальних утворень належать дієслова, які передають виключно «результат дії». Цей статус отримали також досліджувані конструкції, в яких *auf-* вказує на «початок дії». «Завершення дії» виражено за допомогою відокремлюваної частини *auf-*дієслова *aufhören*, що зазнало повної ідіоматизації.

Формування ГЗ зафіксовано в 9,7% конструкцій з *auf-*, в яких перша частина має ідіоматичне

значення, а твірна основа – пряме. З них 42,8% утворень набули ГЗ, у решти цей процес ще триває. Проте розвиток ГЗ ускладнено ідіоматизацією твірної основи.

Висновки і пропозиції. Становлення дієслів із відокремлюваним префіксом *auf-* відбувається за участі процесу граматикалізації, оскільки в 9,7% префіксальних утворень у префіксі *auf-* виявлено формування граматичного значення. Цьому сприяє семантика *auf-*, що є абстрактнішою, ніж у дієслова.

Елемент прислівниково-приймникового походження *auf-* поступово втрачає семантичний зв'язок зі словом, від якого походить, і набуває статусу префікса. В *auf-* розвиваються значення «інтенсивності виконання дії або її здійснення в повному обсязі», на основі яких формується граматичне значення таких утворень. Більшість дієслів з *auf-* у XVI ст. становлять проміжний варіант між складними словами й префіксальними утвореннями (48,6%). Це є доказом повільного перебігу процесу граматикалізації. На користь цього твердження свідчать також випадки роз'єднаності *auf-* від дієслова в контактній позиції, що є нетиповим для сучасної німецької мови. Ідіоматизація твірної основи, яка відбувається під час взаємодії семантик складників досліджуваних мовних одиниць, також ускладнює розвиток граматичного значення в *auf-*.

Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні особливостей перебігу процесу граматикалізації в дієсловах із відокремлюваними елементами прислівниково-приймникового походження в німецькій мові XVIII ст.

Список літератури:

1. Аничков И. Е. Об определении слова. *Морфологическая структура слова в языках различных типов* : монография / отв. ред. В. М. Жирмунский, О. П. Суник. Москва, Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1963. С. 146–159.
2. Левковская К. А. Теория слова. Принципы её построения и аспекты изучения лексического материала. Москва : Высшая школа, 1962. 295 с.
3. Москальская О. И. История немецкого языка. Москва : Академия, 2003. 288 с.
4. Недалков В.П. Несколько замечаний о структуре немецкого глагола. *Морфологическая структура слова в языках различных типов* : монография / отв. ред. В.М. Жирмунский, О.П. Суник. Москва, Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1963. С. 274–278.
5. Словарь словообразовательных элементов немецкого языка / А. Н. Зуев, И. Д. Молчанова, Р. З. Мурясов ; под ред. М. Д. Степановой. Москва : Русский язык, 1979. 536 с.
6. Щигло Л. В. Розвиток словотвірної системи німецької мови як синергетичний процес. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»*. Одеса, 2019. Вип. 38. Т. 2. С. 181–184.
7. Braunschweig H. J. von. Comœdia HIBELDEHA von einem Edelman, welcher einem Abt drey Fragen aufgegeben. *Die Schauspiele des Herzogs Heinrich Julius von Braunschweig : nach alten Drucken und Handschriften* / hrsg. von Dr. Wilhelm Ludwig Holland. Stuttgart : gedruckt auf Kosten des litterarischen Vereins, 1855. S. 475–505.
8. Braunschweig H. J. von. Tragica comœdia HIBELDEHA von der Susanna. *Die Schauspiele des Herzogs Heinrich Julius von Braunschweig : nach alten Drucken und Handschriften* / hrsg. von Dr. Wilhelm Ludwig Holland. Stuttgart : gedruckt auf Kosten des litterarischen Vereins, 1855. S. 1–170.

9. Der Duden : in 12 Bänden. Das Standardwerk zur deutschen Sprache. Mannheim ; Leipzig ; Wien ; Zürich : Dudenverlag, 1997. Bd. 7. 840 S.
10. Erben J. Einführung in die deutsche Wortbildungslehre. Berlin : E. Schmidt, 2000. 191 S.
11. Gengenbach P. Die X Alter dyser Welt. *Fastnachtspiele aus dem 15. Jahrhundert*. Stuttgart : gedruckt auf Kosten des litterarischen Vereins, 1853. T. I. S. 1026–1055.
12. Grimm J., Grimm W. Deutsches Woerterbuch : in 33 Bänden. Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1854. Bd. 1. 1824 S.
13. Habermann M. Verbale Wortbildung um 1500 : eine historisch-synchrone Untersuchung anhand von Texten Albrecht Dürers, Heinrich Deichlers und Veit Dietrichs. Berlin ; New York : de Gruyter, 1994. 581 S.
14. Hayneccius M. Hans Pfriem, oder Meister Kecks. North Charlston : CreateSpace IPP, 2013. 88 S.
15. Hundsnurscher F. Das System der Partikelverben mit aus in der Gegenwartssprache. Hamburg : Buske, 1997. 241 S.
16. Köbler G. Deutsches Etymologisches Wörterbuch. 1995. URL: <http://www.koeblergerhard.de/der/DERA.pdf> (дата звернення: 01.02.2021).
17. Kolehmainen L. Präfix und Partikelverben im deutsch-finnischen Kontrast : Dissertation. Helsinki, 2005. 376 S.
18. Lehman Chr. Thoughts on Grammaticalization. Erfurt : University of Erfurt, 2002. 171 p.
19. Lexer M. Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch. Stuttgart : Hirzel, 1992. 504 S.
20. Paul H. Deutsche Grammatik : in 5 Bänden. Halle : VEB Max Niemeyer Verlag, 1957. Bd. 5. 142 S.
21. Paul H. Deutsches Wörterbuch. Tübingen : Niemeyer, 1992. 1130 S.
22. Poitou J. Komposition und Derivation vs. Inkorporation. *Verbale Wortbildung : im Spannungsfeld zwischen Wortsemantik, Syntax und Rechtschreibung* / hrsg. von M. Kauffer, R. Metrich. Tübingen : Stauffenburg, 2011. S. 1–11.
23. Rebhun P. Ein Geistlich spiel, von der Gotfurchtigen und keuschen Frawen Susannen, gantz lustig und fruchtbarlich zu lesen. 1536. URL: https://www.hs-augsburg.de/~harsch/germanica/Chronologie/16Jh/Rebhun/reb_sus0.html (дата звернення: 01.02.2021).
24. Sachs H. Der böß Rauch. 1551. URL: <https://www.projekt-gutenberg.org/sachs/3fassnac/chap03.html> (дата звернення: 01.02.2021).
25. Sachs H. Das Narrenschneiden. 1557. URL: <https://www.projekt-gutenberg.org/sachs/3fassnac/3fassnac.html> (дата звернення: 01.02.2021).
26. Sternefeld W. Syntax : eine morphologisch motivierte generative Beschreibung des Deutschen. Tübingen : Stauffenburgverlag, 2006. Bd. 1. 477 S.
27. Zeller J. Moved preverbs in German : displaced or misplaced? *Yearbook of Morphology* / ed. by G. Booij, J. van Marle. New York ; Boston ; Dordrecht ; London ; Moscow : Kluwer Academic Publishers, 2003. P. 179–213.

Bakumenko O. O. PROCESS OF GRAMMATICALIZATION IN VERBS WITH SEPARABLE PREFIX AUF- IN THE GERMAN LANGUAGE OF THE XVIth CENTURY

The article deals with the research of the process of grammaticalization in verbs with the separable prefix auf- in the German language of the 16th century. There is no consensus on the definition of German verbs with separable elements in the synchronic studies. Such verbs are defined as compound words, prefixed verbs, phrasemes. They are also considered as syntactic units due to the ability of the first element to separate and take a position at the end of a simple sentence or main clause. These verbs should be studied in the earlier periods of the development of German language to clear up the ambiguity.

The evolution of separable verbs involves grammaticalization. The study of peculiarities of grammaticalization of verbs with the separable prefix auf- in the German language of the 16th century allowed us to reveal changes in semantics and structure of these units. We determined the changes in the whole construction and ascertained the word status of the first component of such verbs by using the criterion of the similarity of the meaning of both parts of the separable verbs and that of the words from which they were derived. It was found out that separable verbs can be viewed as compound words when auf- preserves its locative semantics. Auf- turns into prefix when its meaning becomes more general. Most researched verbs with auf- can be located between compound words and prefixed verbs. It was revealed that the grammatical meaning developed based on prefixes with such meanings as “intensity of the action or even its full implementation”. The word stem of verbs with prefixes with grammatical meaning preserved its original meaning. The process of grammaticalization proceeds slowly. This can be proved by the cases of atypical for modern German separability of the verb and auf- in the contact position in the language of the 16th century. The formation of grammatical meaning in auf- is complicated due to idiomatization of a verbal stem.

Key words: grammaticalization, separable prefix auf-, compound words, prefixed verbs, grammatical meaning, idiomatization of a verbal stem.